

EL-CEVÂLİKİ'NİN EL-MUHTASAR'DA METODU VE KAYNAKLARI

Doç.Dr.Muharrem ÇELEBİ

I- Ebu Mansûr Mevhûb b. Ahmet b. Muhammed el-Cevâlîkî

A- İsmi, Künyesi, Lakabı ve Doğumu

B- Hocaları ve Talebeleri

C- Eserleri ve Vefatı

II- el-Mufasssal ve el-Kâfiye'ye Kısa Bir Bakış

III- el-Cevâlîkî'nin Metodu

A- el-Muhtasar'ın Yeri ve Özelliği

B- el-Cevâlîkî'nin Mensup Olduğu Dil Ekolü

C- Uslûbu

IV- Kaynakları

A- Şiir

B- Âyet

I- Ebu Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî

A- İsmi Künyesi, Lakabı ve Doğumu

İsmi Mevhûb b. Ahmed, künyesi Ebu Mansûr ve lakabı el-Cevâlîkî'dir. ¹ Bu lakabın çuval alım ve satımı ile uğraşanlara verildiğini eski kaynaklardan öğreniyoruz. ² el-Cevâlîkî'yi sevmeyen hadis âlimi Ebu Sa'd el-Herevî (536/1141) bu lakabın hatalı olduğunu Ebu Mansûr'a "Sizin nisbetiniz doğru değildir, zira el-Cevâlik kelimesi çoğuldur; çoğula yapılan nisbetlerse yanlıştır. ³ diyerek ifade etmektedir. Ancak el-Herevî'nin bu iddiası pek doğru değildir; çünkü Arapça'da bu tür nisbetler "el-Medâinî", "el-Enmârî" gibi çoktur.

Ebu Mansûr Mevhûb b. Ahmed'den başka bu lakapla şöhret kazanmış bir çok âlimi görmekteyiz. Bunlar arasında 'Abdullah b.Ahmed b.Musâ b. Ziyad el-Cevâlîkî (306/918), ⁴ el-Huseyn b.el-Hasen b.Ahmed

b.Muhammed el-Cevâlikî, ⁵ Ahmed b.'Abdillah el-Huseyn el-Cevâlikî, ⁶ -Ahmed b. Muhammed b. el-Hızr b.el-Huseyn el-Cevâlikî (481/1088) ⁷ İsmail b.Mevhûb b.Ahmed b.Muhammed b. el-Hızr el-Cevâlikî (575/1179) ⁸ ve diğerleri...

el-Cevâlikî'nin doğum tarihi hakkında tabakât ve terâcim kitaplarında değişik tarihler görmekteyiz. Yâkût el-Hamevî, İbn el-Esîr, İbn el-Hallikân ve ed-Dimyâti-İbn es-Sem'ânî'den naklen-onun 466/1073 de doğduğunu ifade ederler. İbn el-Esîr el-Kâmil, Ebu el-Fidâ' el-Muhtasar ve İbn Receb ez-Zeyl'de el-Cevâlikî'nin 465/1072 yılının zilhicce (Ağustos) ayında doğduğunu iddia ederler. Ancak İbn el-Esîr, el-Lubâb ve el-Kâmil'inde değişik tarihler vererek çelişkiye düşüyor. Gerçi aynı durumu bizzat el-Cevâlikî'nin kendisinde görmekteyiz. O kendisine doğum tarihi sorulduğunda bazen 466, bazanda 465 şeklinde cevaplandırıyor. ⁹

B-Hocaları ve Talebeleri

el-Cevâlikî asrının birçok âliminden okumuştur. Bunlar: İbn el-Hatîb et-Tebrîzî (502/1108), ¹⁰ Ebu el-Kâsım b. el-Busrî (474/1081) ¹¹ Ebu Tâhir b. Ebî es-Sakr el-Enbârî (476/1083), ¹² İbn et-Tuyûrî (500/1106), ¹³ Ca'fer es-Sarrâc (500/1106), ¹⁴ Ebu el-Hasen b. Ebî es-Sakr el-Vasîtî (498/1104), ¹⁵ Ahmed b. Ali b.'Ubeydillah b.Ömer (496/1102) ¹⁶ ve diğerleri...

Bağdat'ta el-Cevâlikî'den Arap Dili ve Edebiyatı sahasında ders alanlar: Ahmed b. Muhammed b. en-Nakîb el-Bağdâdî eş-Şehristânî, ¹⁷ Ali b.Muhammed b.Ali Ebu el-Hasen b.Ebî Zeyd en-Nahvî (516/1122), ¹⁸ Ali b.Servân b.Zeyd b. el-Hasen el-Kindî, ¹⁹ Ebu el-'Abbâs el-Hızr b. Servân b. Ahmed b.Ebî Abdillah et-Tağlebî (580/1184), ²⁰ Ali b.Ahmed b.Bekrî (575/1179), ²¹ Sa'd b.el-Hasen b.Süleyman et-Tevrânî (550/1155), ²² Muham-med b.Nâsir b.Muhammed b.Ali b.Ömer el-Hafız (550/1155), ²³ Muhib ed-Dîn Abdullah b. el-Huseyn b. Ebî el-Bekâ' el-Hanbelî (616/1219), ²⁴ İbn el-Cevzî (597/1183), ²⁵ İbn el-Enbârî (577/1181), ²⁶ es-Sem'ânî (562/1166), ²⁷ ez-Zemahşerî (538/1143), ²⁸; O'nun iki oğlu İsmail, İshâk ve diğerleri.Takriben 20'nin üzerinde bir talebe grubunu okutan el-Cevâli-kî'nin talebeleri arasında oldukça meşhur âlimleri görmekteyiz. Özel-likle bunlar arasında ez-Zemahşerî (538/1143), es-Sem'ânî (562/1166), İbn el-Enbârî (577/1181) ve İbn el-Cevzî (597/1183) gibi müelliflerin bulunması onun değerini yüceltmektedir.

C- Eserleri ve Vefatı

Güzel ahlakı, araştırmacı yönü ve Arapça'ya derin vukufu sebebiyle bir çok âlimin övgüsüne mazhar olmuştur. Onu medhedenler arasında talebeleri es-Sem'ânî, İbn el-Enbârî ve İbn el-Cevzî'yi de görmekteyiz. ²⁹ ayrıca İbn el-Kiftî, Yâkût el-Hamevî, İbn Hallikân ve İbn Kesîr de onun temayüz ettiği ilim dallarını ve üstün yönlerini hayatından parçalarla birlikte sunmuştur. ³⁰

el-Cevâlîkî'nin el-Muhtasar Fî en-Nahv'den başka şu eserleri bulunmaktadır.

1- el-Muarrab Min el-Kelâm el-A'cemî ³¹

Arapça'ya sonradan giren yabancı kökenli kelimeleri kapsayan el-Mu'arrab'ın, bu türde telif edilen en güzel eser olduğu belirtilir. ³²

2- Tekmile Islâh Mâ Tağlit Fih el-'Âmme ³³

3- Şerh Edeb el-Kâtib ³⁴

4- Kitâb el-'Arûz ³⁵

5- Ğalat ez-Zuafâ Min el-Fukahâ ³⁶

el-Cevâlîkî'nin hayat hikayesine yer veren müellifler onun 15 Muharrem pazar günü vefat ettiğinde ³⁷ birleşirlerse de ölüm yılında ayrılırlar. Es-Sem'ânî, İbn el-Enbârî, Yâkût el-Hamevî ve İbn Hallikân el-Cevâlîkî'nin 539/1144 de vefat ettiğini zikrederler. ³⁸ İbn el-Esîr, İbn Kesîr, ez-Zehabî, İbn Receb, İbn Tağrıberdî ise 540/1145 tarihini belirtirler. ³⁹ Onun vefat tarihi 540/1145 olsa gerektir. Zira bunu belirten müellifler eserlerini vefat tarihine göre tanzim ettiklerinden yanlış ihtimalleri daha azdır. Ayrıca 539/1144 senesinde 15 Muharrem salı gününe isabet etmektedir. 540/1145 yılının 15 Muharremi ise pazar günüdür.

II- el-Mufassal ve el-Kâfiye'ye Kısa Bir Bakış

Bilindiği gibi filologlar gramerin mevzularını çeşitli başlıklar altında işlemektedirler. Bunların en meşhuru "bâb" ismidir. el-Cevâlîkî (540/1145) de grameri baplara ayırarak ele almaktadır. Bize ulaşan ilk gramer eseri el-Kitâb'ın müellifi Sîbeveyh (180/796) de eserinin konularını baplar şeklinde düzenlemiştir. Malum olduğu üzere adı geçen eser nahv'in tamamını kapsamı ve sahasında ona kaynak olması sebebiyle "deniz" diye tavsif edilmektedir. Hatta ilk devirlerde onu okumak ve öğrenmek isteyen dilcilere "deniz yolculuğuna mı çıktın" ⁴⁰ sorusunu tevcih edilmek suretiyle onun çok değerli bilgileri ihtiva et-

tiği ve büyüklüğü dile getirilmektedir. Bununla beraber, Sîbeveyh'in eserinin tertip ve metod itibariyle mükemmel olduğu söylenemez. Mevzular veya bablar adeta birbirinin içerisinde girmiştir. Nahv'in tasnifi konusunda ilk mümessili sayılan Sîbeveyh'den sonra ikinci merhale- nin temsilcisi olarak ez-Zemahşerî (538/1143)'yi görüyoruz. Yorumcu- lar ve tenkitçiler onun eseri "el-Mufassal"ı önemi açısından "el-Kitâb" dan sonra ikinci eser saymaktadırlar. ⁴¹ Zira filologlara göre her iki eser arasında telif edilenler, gerek yorum ve gerekse gramerin meselele- rini çözüme ve onu kapsama itibariyle gereken atılım ve gelişmeyi ye- rine getirememişlerdir. Çünkü bu eserler ya muayyen konuları ihtiva etmesi nedeniyle kapsamlı olmamışlar; ya da nahiv veya safdan birine ağırlık vererek grameri bölmüşlerdir. el-Mufassal ise hem nahvi hem- de sarfı ihtiva ettiği gibi, metod ve tertip, itibariyle de diğerlerinden ol- dukça ileridedir. ⁴² O, "el-Mufassal"ı önce isimler, fiiller, harfler ve mustak olmak üzere dört kısma ayırır. Daha sonra bu kısımları "sı- nıflara"; bunları da "fasillara" böler. İşte el-Mufassal, isminide bu fa- sillardan almaktadır.

Hiç şüphesiz bu ikinci devrin en mühim eserlerinden biride İbn el-Hâcib (646/1273)'in "el-Kâfiye" sidir. el-Mufassal'a göre son derece muhtasar olan bu eser, sadece nahve tahsis edilmesi ve mukaddimesi- nin bulunmaması gibi hususlarda ondan ayrılır. İbn el-Hâcib daha zi- yade Arapça öğrenen talebelerin ihtiyacına cevap verecek bir metodla eserini, en kısa yoldan kapsamlı bilgi sunma gayesiyle telif etmiştir. Bu sebeple de belki en çok okunan eser özelliğini kazanmıştır. İbn el- Hâcib, nahiv konularının tertibi ve taksiminde, -bazı ayrılıklar na- zarı itibâra alınmazsa- ez-Zemahşerî'nin metodunu hemen hemen ta- kip etmiştir. Onun ez-Zemahşerî'den ayrıldığı en mühim nokta sarf için ayrı bir eser" eş-Şâfiye"yi telif etmesidir. Bu sebeple el-Kâfiye'de, ez-Zemahşerî'nin "el-Müştak" başlığı altında işlediği sarf konularını bulamıyoruz. Ayrıca mevzûlarının sıralanmasında da bazı farklılık- lar göze çarpmaktadır. Mesala İbn el-Hâcib, ez-Zemahşerî'nin tersine el-mefûl lehi el-mefûl maah'dan ve el-mecmû el-müzekker ve'l-müe- nes'den sonra işlemiştir. Ayrıca el-mendûb'u el-munâda'dan ayır- mıştır. Yine İbn el-Hâcib, el-esmâ' kısmında el-ihtisâs'a yer vermiştir. Bunların haricinde bazı istilahlarda da ez-Zemahşerî'den ayrılarak el- müstesna'yı el-istisna, harfi cerleri tamlama harfleri, ziyade harfleri- ni sila harfleri ve na'tı sıfat yerine kullanmıştır. İstişhâd açısından ise, el-Kâfiye'nin şahidlerinin hemen hemen tamamının el-mufassal' da bulunuşu dikkati çekmektedir. Ancak el-Kâfiye veciz bir nahiv ki-

tabı olduğundan şâhidler itibariyle el-Mufasssal ile kıyaslanamayacak derecede fakirdir. el-Kâfiye'de şiir şâhidi sadece 13 olmasına rağmen el-Mufasssal'da bu rakam 424'de ulaşmaktadır. Bu iki eser dikkatle incelendiğinde aralarında çok büyük benzerlikler göze çarpmaktadır. Bu durum müelliflerin nazarı dikkatinden kaçmamış; hatta el-Kâfiye'nin el-Mufasssal'ın bir özeti olduğu iddia edilmiştir.⁴³ Ancak bu benzerlik her iki filolog arasında yer yer görüş ayrılığının bulunmadığını göstermez. İbn el-Hâcib bazı mevzularda ez-Zemâhşerî'den ayrı düşünmektedir. Mesela o, sıfat konusunda

ولا فصل بين أن يكون مشتقا أو غيره إذا كان وضعه لغرض المعنى . . . (44)

"Sıfatın muştak veya sıfat anlamı için konulan gayri muştak olması arasında bir fark yoktur" diyerek; "sıfat genelde ya ismi fail ya ismi mefûl veya muştak bir sıfat olur"

، وهي - ان الصفة في الامر العام اما ان يكون اسم فاعل او اسم مفعول

او صفة مشتقة . . . (45)

görüşünü savunan ez-Zemahşerî'den ayrılır. İbn el-Hâcib'in ayrıca âmîl, münâdâ ve mefûlun fih gibi konularda da ez-Zemahşerî ile ayrıldığı hususlar bulunmaktadır. Her iki filologda Basra Dil Ekolü'ne mensuptur. Ancak İbn el-Hâcib nadiren de olsa Kûfe Dil Ekolü'nün bazı görüşlerine katılmaktadır. Mesela tesniye ve cemi' müzekker salimin i'rabı ve muzari fiilin neden merfu' olduğu gibi konularda Basra görüşünü bırakarak Kûfe reyine meyletmiştir. İbn el-Hâcib muzari fiilin merfu'lüğünün sebebini şöyle açıklar.

، . . . ويرتفع اذا تجرد عن الناصب والجازم مثل : يقوم زيد . . . (46)

Muzari fiil nasb ve cezm edatlarından terid olduğunda merfu' olur, "yekûmu Zeydun" gibi. Bu konuda Kafelilerin ve Basralıların görüşü:

، اختلف مذهب الكوفيين في رفع الفعل المضارع نحو : يقوم زيد ويذهب

عمرو . فذهب الاكثرون الى انه يرتفع لتعريه من العوامل الناصبة والجازمة

، . . . وذهب البصريون الى انه يرتفع لقيامه مقام الاسم . . . (47)

"Kufe görüşü "Zeyd kalkıyor, Amr gidiyor" cümlelerindeki muzari fiillerin refinde (Basra'dan) ayrılır. Kufelilerin ekserisi fiilin, nasb ve cezm edatlarından hâli olması sebebiyle merfu' olduğunu benimserler; Basralılar ise onun isim makamında geldiğinden dolayı merfu' olduğunu ifade ederler. "Tercümeden de anlaşılacağı üzere İbn el-Hâcib bu

meselede Kufe Ekolu'nun görüşünü tasvip ediyor. Bu mevzuda Kufelilerin Basra görüşüne verdikleri cevap oldukça yerindedir:

، قالوا : ولا يجوز ان يقال : انه مرفوع لقيامه مقام الاسم ، لانه لو كان مرفوعا لقيامه مقام الاسم لكان ينبغي ان ينصب اذا كان الاسم منصوبا كقولك : كان زيد يقوم (48)

"Kufeliler şöyle dediler: Fiil isim makamında olduğundan dolayı merfu'dur, denilmesi uygun değildir. Zira eğer öyle olsaydı isim mansub olduğunda muzari fiilinde mansub olması zorunlu olurdu "Kâne Zeydun yekûmu" cümlesinde 'yekûmu'nun mansub olması gerekirdi".

Bu konuda ez-Zemahşerî ise Basra Ekolunun görüşünü savunur:

، المرفوع هو في الارتفاع بعامل معنوي نظير المبتدأ وخبره وذلك المعنى وقوعه بحيث يصح وقوع الاسم كقولك : زيد يضرب . رفعته لأن ما بعد المبتدأ من مظان صحة وقوع الاسم (49)

"Muzari fiilin ref oluşu, mübteda ve haberin merfu' oluşu gibi, ma'nevî âmilden dolayıdır. Bunun manası, "Zeydun yazrıbu" sözündeki gibi, onun isim mevkiinde oluşudur. (Bu cümlede) 'yazrıbu' yu merfu' kılar-sın; zira mübtedadan sonra gelen fiil ismin vukuuna benzemektedir."

ez-Zemahşerî'den çok etkilenen İbn el-Hâcib, bunların dışında yine bazı konularda da ondan ayrı görüşler ortaya atmıştır. ⁵⁰

III- el-Cevâlikî'nin Metodu

A- el-Muhtasar'ın Yeri ve Özelliği

Daha önce belirttiğimiz gibi el-Mufasssal, el-Kitâb'dan sonra en mükemmel bir eser telakki edilmiş; hatta bu nedenle gramerde bir atılım, bir yenilik anlamındaki ikinci devrenin esas eseri kabul edilmiştir. el-Cevâlikî'nin el-Muhtasar'ı da işte bu devrin eserlerindedir. Ancak o, ne el-Mufasssal ne de el-Kâfiye gibi bir üne, şöhrete erişmemiştir.

Baplar tertibine göre düzenlenen el-Muhtasar, sanırım el-Mufasssal ve el-Kâfiye arasında mühim bir eserdir. O, ne el-Kâfiye kadar kısa ve veciz, ne de el-Mufasssal kadar kapsamlıdır. el-Cevâlikî kitabına İbn el-Hâcib gibi, mukaddime yazmamıştır. O bu yönüyle ez-Zemahşerî'den ayrılır. ez-Zemahşerî mukaddimededen sonra mevzuya, kelime ve kelimayı tarif ederek başlar. ⁵¹ İbn el-Hâcib'de aynı metodu takip eder. ⁵² el-Cevâlikî ise besmeleden sonra şunları ifade eder:

،، الكلام كله ثلاثة أشياء : اسم ، وفعل ، وحرف جاء ليعنى ،، (53)

Görüldüğü gibi el-Cevâlikî kelime ve kelamı (cümleyi) ayrı ayrı tarif etmeyip, kelimadan kelimeyi kasdederek sadece onun üç tür olduğunu belirtiyor. Daha sonra sırasıyla, mu'rab ve mebnî, îrâb ve binâ, tek ismin îrâb'ı, mu'tell ismin îrâbı, tesniye, cem', cemi tezkir, cemi te'nîs, cemi teksîr, nekire ve ma'rife, ismi mevsûl ve sıla, fiiller ve kısımları adlı baplara yer verir. Bunları önce merfular, sonra mansublar takip eder. Son olarak da munsarîf, gayrı munsarîf, aded, tekid nunları, neseb, tasgîr, katî, ve vasıl hemzeleri, istifham, kelamı değiştirmeyen harfler, hikaye, hitâp ve imâle baplarını zikreder. Bu baplardan da anlaşılacağı üzere el-Kâfiye'nin tersine, el-Muhtasar, nahiv ve sarf baplarını kapsamaması cihetiyle el-Mufasssal'a benzemektedir.

el-Cevâlikî bu eserini, veciz ifadelerle neticeye ulaşan ve anlaşılması kolay bir üslupla kaleme almıştır. Anlaşılması güç garip kelimelere hemen hemen yer vermemiştir. Arapça öğretiminde, mübtediler için üslubun son derece açık olması yönüyle hem el-Mufasssal, hemde el-Kâfiye'den daha faydalı olabilir. Zira bu eserde mübtedî, az bir gayretle belirtilen kaideyi veya mevzuyu anlayabilir. Ama el-Mufasssal ve el-Kâfiye için aynı şeyleri ifade etmek çok zordur.

B- el-Cevâlikî'nin Mensup Olduğu Dil Ekolu

el-Cevâlikî'de ez-Zemahşerî ve İbn el-Hâcib gibi Basra Dil Ekolu'na mensuptur. Kullandığı istilahlarda bir kaç istisnanın dışında hep bu ekolün istilahlarıdır. Şimdi bu hususu, gerek el-Cevâlikî'nin ve gerekse iki ekolün görüşlerini örneklerle açıklamaya çalışalım:

1- Tasniye ve çoğul

el-Cevâlikî, tesniye ve cem' konusunda, vav, elif ve yâ harflerini îrab harfleri addederek bu konuda Basra görüşüne katılır. Kûfeliler ise bu harflerin ötre, üstün ve esre makamında olduğunu ifade ederler.

el-Cevâlikî'nin görüşü :

،، باب التثنية اعلم ان التثنية للاسماء دون الافعال والحروف

فاذا تثنيت الاسم المرفوع زدت في آخره الفا ونونا . تقول في الرفع :

قام الزيدان والعمران . فالالف حرف الاعراب ، وهي علامة التثنية ،

وعلمة الرفع

باب جمع التذكير - وهو الذي يكون في الرفع بالواو والنون . وفي الجر

والنصب بالياء والنون . وانما يكون هذا اجمع للمذكرين ممن يعقل . نحو :
زيد وعمرو . نقول في الرفع : قام الزيدون والعمران . فالواو حرف الاعراب
وهي علامة الجمع ، وعلامة الرفع (54)

Basra ve Kufe Ekolleri görüşü :

ذهب الكوفيون الى ان الالف والواو والياء في التثنية والجمع بمنزلة
الفتحة والضمة والكسرة وذهب البصريون الى انها حروف اعراب ، ، (55)

2- Mübtedâ'

el-Cevâlikî mübtedâ'nın başta olduğundan dolayı merfu' olduğunu ifade ederek Basra görüşünü benimser. Küfeliler ise onu haberin merfu' ettiğini iddia ederler.

el-Cevâlikî şöyle der :

، ، باب المبتدأ - اعلم ان المبتدأ كل اسم ابتدأته ، وعريته من العوامل
اللفظية ، وعرضته لها ، وجعلته اولاً لثان يكون الثاني خيراً عنه ، ومسنداً
اليه ، وهو مرفوع بالابتداء . تقول : زيد قائم ، ومحمد منطلق ، ، (56)

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ، وذهب الكوفيون الى ان المبتدأ يرفع الخبر ، والخبر يرفع المبتدأ ،
فهما يترافعان ، وذلك نحو : زيد أخوك ، وعمرو غلامك . وذهب البصريون

الى ان المبتدأ يرتفع بالابتداء ، ، (57) 3- Ni'me ve bi'se

el-Cevâlikî, "ni'me" ve "bi'se"nin mazi fiiller olduğunu belirterek
Basra Ekolü'nün görüşlerine katılır.

O bu hususta şunları söyler :

، ، باب نعم وبئس - اعلم ان نعم وبئس فعلان ماضيان غير متصرفين ومعناهما
المبالغة في المدح والذم . ولا يكون فاعلاماً الا اسمين معرفين باللام ، تعريف
الجنس ، او مضميرين على شريطة التفسير . ثم يذكر بعد ذلك المقصود

بالمَدْح أو الذَّم . وذلك قولك : نعم الرجل زيد ، وبئس الغلام جعفر ، فالرجل مرفوع بفعله ، وزيد مرفوع لأنه خبر مبتدأ محذوف ، كأن قائلًا قال : من هذا المدوح ؟ فقلت : زيد أي هو زيد ، ، (58) .
Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ذهب الكوفيون الى ان نعم وبئس اسمان مبتدآن . وذهب البصريون الى انها فعلان ماضيان لا يتصرفان ، واليه ذهب علي بن حمزة الكسائي من الكوفيين . اما الكوفيون فاحتجوا بان قالوا : الدليل علي انها اسمان دخول حرف الخفض عليهما (59) .

4-Te'accup

el-Cevâlikî, "ef'ale"nin isim değil mazi fiil olduğunu ifade eder. Böylece bunun isim olduğunu iddia eden Kûfe görüşünü reddederek Basralılara katılır. Bu husustaki sözleri :

باب التَّعَجُّب - ولفظه يأتي في الكلام على ضربين : أحدهما ما أفعلهُ ، ،
والآخر أفعل به .

الاول نحو قولك : ما أحسنَ زيداً ، وما أجملَ بكراً ، وما أظرفَ أبا عبد الله . تقديره : شيء أحسنَ زيداً . فما مرفوعة بالابتداء ، وأحسن خبرها ، وفيه ضمير ما وذلك الضمير مرفوع بأحسن ، لأنه فعل ماض ، وزيد منصوب على التعجب ، وحقيقة نصبه بوقوع الفعل عليه قبله ، ، (60)

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ذهب الكوفيون الى ان أفعل في التعجب نحو : ما أحسنَ زيداً ، اسم وذهب البصريون الى انه فعل ماض ، واليه ذهب ابو الحسن علي بن حمزة الكسائي من الكوفيين .
اما الكوفيون فاحتجوا بان قالوا : الدليل علي انه اسم انه جامد لا يتصرف ،

ولو كان فعلا لوجب ان يتصرف ، لان التعرف من خصائص الافعال ، فلما لم يتصرف وكان جامدا وجب ان يلحق بالاسماء

واما البصريون فاحتجوا بان قالوا : الدليل على انه فعل انه اذا وصل بياء الضمير دخلت عليه نون الوقاية ، نحو : ما أحسنني عندك ، وما أظرفني في عينك ، وما أعلمني في ظنك . ونون الوقاية انما تدخل على الفعل لا على الاسم ، الا ترى انك تقول في الفعل : أرشدني ، وأسعدني ، وأبعدني ولا تقول في الاسم : مرشدني ولا مسعدني (61)

5-Kane ve kardeşleri

"Leyse"nin haberinin ondan önce gelebileceğini savunarak Kûfe görüşünden uzaklaşır. Basralıları destekler. "Kane"nin haberi içinde aynı şeyleri belirtir.

Bu konuda şunları ifade eder:

،، باب كان وأخواتها - ويجوز تقديم اخبار كان وأخواتها على اسمائها ، وعليها أنفسها . تقول : كان قائما زيد ، وقائما كان زيد . وكذلك ليس قائما زيد ، وقائما ليس زيد (62)

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

،، ذهب الكوفيون الى انه لا يجوز تقديم خبر ليس عليها ، واليه ذهب ابو العباس المبرد من البصريين ، وزعم بعضهم انه مذهب سيبويه ، وليس بصحيح ، والصحيح انه ليس له في ذلك نص . وذهب البصريون الى انه يجوز تقديم خبر ليس عليها كما يجوز تقديم خبر كان عليها (63)

6- Inne ve kardeşleri

el-Cevâlikî, inne ve kardeşlerinin haberi ref ettiğini belirterek Basra görüşünü teyid eder.

Onun bu mevzuda görüşü :

، باب ان واخواتها - وهي إنَّ وأنَّ وكأنَّ ولكنَّ وليتَّ ولعلَّ . فهذه الحروف لها تدخل على المبتدأ والخبر ، فتنصب المبتدأ ويصير اسمها وترفع الخبر

صير خبرها... (64) Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ذهب الكوفيون الى ان إنَّ واخواتها لا ترفع الخبر ، نحو : إنَّ زيدا نائم ، وما أشبه ذلك . وذهب البصريون الى انها ترفع الخبر . . (65) ، ،

7- Halin fiilden önce gelişi

Bu konuda da el-Cevâlîkî, halin, fail zahir bir isim ve fiilin çekimli olması halinde fiilden önce gelişini caiz görerek Basra Ekolünü teyid eder. Kûfeliler ise, failin zamir olması halinde bunu caiz görürler.

el-Cevâlîkî'nin bu husustaki görüşü :

، باب الحال - والعامل في الحال على ضربين : متصرف ، وغير متصرف . فاذا كان العامل متصرفا ، جاز تقديم الحال عليه . تقول : جاء زيد راكبا ، وراكبا جاء زيد . كل ذلك جائز لان جاء متصرف ، والتصرف هو التنقل في الازمنة . تقول : جاء يجيء مجيئا فهو جاء (66) ، ،

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ذهب الكوفيون الى انه لا يجوز تقديم الحال على الفعل العامل فيها مع الاسم الظاهر ، نحو : راكبا جاء زيد . ويجوز مع المضمرة ، نحو : راكبا جئتُ . وذهب البصريون الى انه يجوز تقديم الحال على العامل فيها مع الاسم الظاهر والمضمرة (67) ، ،

8-Ni'dâ'

el-Cevâlîkî, "elif lam" harfleriyle ma'rife olmuş isimden "yâ" ile münâdâ yapılamayacağını, tahsis ile tarifi birleşemeyeceği sebebi ile kabul etmez, Kûfeliler ise onun mümkün olduğunu iddia ederler.

el-Cevâlîkî'nin görüşü :

، ، واعلم انك لا تنادي اسما فيه الالف واللام للتعريف ، ويا تحدث

في الاسم ضربا من التخصيص ، فلم يجتمعا لذلك . الا انهم قد قالوا : يا

الله ، اغفر لي ، بقطع الهمزة ووصلها . ف جاء هذا في اسم الله تعالى خاصة ،

لكثرة استعماله ، ولان الالف واللام فيه صارتا بدلا من همزة إله في الاصل (68) .

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ، ذهب الكوفيون الى انه يجوز نداء ما فيه الالف واللام نحو : يا الرجل

ويا الغلام . وذهب البصريون الى انه لا يجوز . اما الكوفيون فاحتجوا بان

قالوا : الدليل على انه جائز انه قد جاء ذلك في كلامهم . قال الشاعر :

فيا الغلامان اللذان فرّا
إيّاكُما أن تكسباني شرّا

فقال : يا الغلامان ، فادخل حرف النداء على ما فيه الالف واللام

انا اجمعنا على انه يجوز ان نقول في الدعاء : يا الله اغفر لي . والالف

واللام فيه زائدان ، فدل على صحة ما قلنا .

واما البصريون فاحتجوا بان قالوا : انما قلنا انه لا يجوز ذلك لان الالف

واللام تفيد التعريف ، ويا تفيد التعريف ، وتعريفان في كلمة لا يجتمعان (69) .

9-Hattâ

el-Cevâlikî, "hattâ"yı harfi cer addeder; ondan sonra gelen muzarî (gelecek zaman) fiilin gizli bir "en" ile mansub olduğunu ileri sürer. Kûfeliler ise "hattâ"nın muzarî fiili doğrudan nasbettiğini ileri sürerler.

el-Cevâlikî'nin görüşü :

، ، باب حتّى - اعلم ان حتّى في الكلام ، على اربعة أضرب : تكون غاية

فتجر الاسماء على معنى الى وتكون عاطفة كالواو ، ويبدأ بعدها الكلام ،

وتضم بعدها أن فتنصب الفعل المستقبل ، على احد معنيين : معنى كي

ومعنى الى أن ، ، (70)

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، ذهب الكوفيون الى ان حتى تكون حرف نصب ينصب الفعل من غير تقدير أن نحو قولك : أطع الله حتى يُدخلك الجنة ، واذكر الله حتى تطلع الشمس . وتكون حرف خفض من غير تقدير خافض ، وذهب البصريون الى انها في كلا الموضعين حرف جر ، والفعل بعدها منصوب بتقدير أن والاسم بعدها مجرور بها (71)

10- Lá en-Nâfiye

el-Cevâlikî, "lâ en-nâfiye lîlcins"ın kendisinden sonra direk gelen müfred nekreyi tenvinsiz nasb ettiğini ve nektrenin de fetha üzere mebnî olduğunu belirterek Basra Ekolünü teyid eder. Kûfelilere göre ise, bu müfred kelime mu'rabdır.

el-Cevâlikî bu konuda şöyle der:

، باب لا في النفي - اعلم ان لا تنصب النكرة بغير تنوين ما دامت تليها ، وتبنى معها على الفتح ، كخمسة عشر ، نقول : لا رجل في الدار ، ولا غلام لك . فان فصلت بينها ، بطل عملها . نقول : لا لك غلام ، ولا عندك جارية (72)

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

، وذهب الكوفيون الى ان الاسم المفرد النكرة المنفي بلا معرب منصوب بها نحو : لا رجل في الدار . وذهب البصريون الى انه مبني على الفتح (73)

Bunların haricinde el-Cevâlikî, "lakinne"nin haberine lam harfinin gelmemesi, ⁷⁴ muzafın terhîm olmaması, ⁷⁵ mecrur zamire ancak cer harfinin tekrarıyla atıf yapılması, ⁷⁶ müsbet cümlede "lakin" ile atfın yapılamayacağı, ⁷⁷ emir fiilin sükun üzerine mebnî oluşu, ⁷⁸ muzari fiilin isme benzediği için merfu' olması ⁷⁹ "fa" harfinden sonra gelip emir nehiy, istifham, nefiy, temenni, dua ve arz'a cevap teşkil eden muzari fiilin gizli bir "en" ile mansubiyeti ⁸⁰ ve şart ve cevap cümlelerinde âmilin şart edatı olması ⁸¹ gibi konularda hep Basra Ekolü'nün görüşlerini tasvip etmiştir.

Her ne kadar el-Cevâlikî Basra Dil Ekolü'ne bağlı ise de zaman

zaman onun Kûfe Dil Ekolü'nün görüşlerini desteklediğini görmekteyiz. Bu hususa İbn el-Enbârî "Nüzhetu'l-Elibbâ" adlı eserinde temas etmiştir. ⁸² Kısacası onun Basra Dil Ekolü'ne mensup olması onu katı bir taklitçi durumuna düşürmemiştir. Bilakis o, yer yer her iki görüşü de benimsemiş ve iki ekolünde kullandığı gramer istilahlara rahatlıkla yer vermiştir. Bu durum el-C evâlikî'nin ne denli hür düşünceli bir gramerci olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdi bu hususla ilgili bir misal verelim.

el-Cevâlikî, "hâşâ"nın fiil ve harfi cer olduğunu benimseyerek, ona harfi cer diyen Basra Ekolü ile fiil kabul eden Kûfe Ekolünü birlikte tasvip etmiş; böylece bu konuda el-Müberrid gibi iki ekolü birleştirmiştir. Bu hususta şunları ifade eder:

،، باب الاستثناء - ومعنى الاستثناء ، ان تخرج الشيء مما ادخلت فيه غيره او تدخله فيما اخرجت منه غيره . وحرفه المستولي عليه ، إلا ، وتشبه به افعال ، واسماء ، وحروف . فالافعال : ليس ، ولا يكون ، وعدا ، وخلا وحاشا . والاسماء : غير ، وسوى . والحروف : حاشا ، وخلا ،، (83)

Basra ve Kûfe Ekolleri görüşü :

،، ذهب الكوفيون الى ان حاشا في الاستثناء فعل ماض ، وذهب بعضهم الى انه فعل استعمل استعمال الادوات ، وذهب البصريون الى انه حرف جر وذهب ابو العباس المبرد الى انه يكون فعلا ويكون حرفا ،، (84)

C-Uslûbu

Son derece sade, anlaşılması kolay ve akıcı bir üslûbu olan el-Cevâlikî, maksadını en kısa bir şekilde açıklamaktadır. Belirttiği kaideleri örnek cümlelerle açıklar; zaman zaman yanlış, hatalı cümle kuruluşlarına "şöyle diyemezsiniz" diye de örnekler verir. Onun sunduğu misâller, yerinde ve ilginç olması itibariyle okuyucunun ilgisini çekmektedir. Meselâ, maiyyet vav'ı hakkında şu orijinal örnekleri belirtir:

،، وهو كل ما فعلت معه فعلا ، وجاز ان يكون معطوفا وذلك قولك : قمتُ (85)

وزيدا ، اي مع زيد . وجاء البردُ والطَّيَالِسَةُ ، اي مع الطَّيَالِسَةُ . وما زلتُ
اسير والنَّيْلَ ، اي مع النَّيْلَ . ولو تُرَكَتِ النَّاقَةُ وفصيلها لرَضِعَهَا ، اي مع
(86)
فصيلها . ولو خُلِّيتَ والاسدَ لأَكَلَكِ ، اي مع الاسد

Burada özellikle, "soğuk Acem'le (Arap olmayanla) geldi" ve "eğer aslanla başbaşa kalırsan, o seni yler" örnekleri oldukça orijinaldir. Zira, soğukla Acem arasında ne gibi bir ilgili olduğu hemen dikkati çekmektedir. Arslan tarafından bir insanın yenilmesi de oldukça ilginçtir. Şimdi onun üslûbunu ve konuları işleyişini somut bir şekilde görmek için bir kaç misâl sunalım :

1- Teaccüb hakkında

، باب التعجب - وانظره يأتي في الكلام على ضربين : احدهما ما أفعله ،
والآخر أفعل به .

الاول نحو قولك : ما أحسنَ زيداً ، وما أجملَ بَكراً ، وما أظرفَ أبا عبد
الله . تقديره : شيء أحسنَ زيداً . فما مرفوعة بالابتداء ، وأحسن خبرها
وفيه ضمير ما وذلك الضمير مرفوع بأحسن ، لأنه فعل ماضٍ . وزيد منصوب
على التعجب ، حقيقة نصبه بوقوع الفعل عليه قبله . وتزيد كان فتقول : ما
كان أحسنَ زيداً ، فالاعراب باق بحاله . فان قلت : ما أحسنَ ما كان
زيد ، رفعته بكان وهي تامة ، ونصبت ما الثانية على التعجب ، اي : ما
أحسن كون زيد .

الثاني منهما نحو قولك : أحسنَ بزيد ، اي : ما أحسنه . وأجملَ بجعفر ،
اي : ما أجملَ جعفراً . فالبناء وما عملت فيه في موضع رفع ، ومعناه: أحسن
زيد ، اي : صار ذا حسن ، وأجمل اي : صار ذا جمال . كذلك : أجربَ
الرجل . اي : صار ذا إبل جربي . وأنجز ، اي : صار ذا مال فيه النجاز
فلفظه لفظ الامر ، ومعناه الخبر . ولهذا قلت في اثنتية : يا زيدانِ أحسن
بعمرو ، ويا زيدون أحسن بعمرو . ولم نقل : أحينا ، ولا أحينوا ، لانك

لست تأمر احدا بايقاع فعل ، فلا ضمير اذا في قولك : أحسن ، ونحوه .
واعلم ان فعل التعجب انما مبناه من الثلاثي نحو : قام زيد . ثم تقول :
ما أقومته ، وقعد ، وما أقعدته . فان تجاوز الماضي ثلاثة احرف لم يجوز ان
تبنني منه فعل تعجب . وذلك نحو : دحرج ، واستخرج . فان اردت ذلك ،
قلت : ما اشد دحرجته ، وما أسرع استخراجه وكذلك ما اشبهه . وكذلك
الالوان والعيوب الظاهرة لا تقول في الحمرة : ما أحمره ، ولا من الصفرة :
ما أصفره ، ولا من الحول : ما أحوله ، ولا من العرج : ما أعرجه . فان
اردت ذلك قلت : ما اشد حمرة ، وما أقبح حوله ، وعرجه . وكل ما جاز
فيه ما أفعله ، جاز فيه أفعل به وهو أفعل منك . وما لم يجوز فيه ما أفعله ، لم
يجز فيه أفعل به ، ولا هو أفعل منك . تقول : ما أحسن أخاك . وكذلك
تقول : أحسن به ، وهو أحسن منك . ولا تقول : ما أحمره . وكذلك لا
تقول : احمر به ، ولا هو احمر منك . ولكن تقول : ما اشد حمرة فكذلك
تقول : أشد بحمرته ، وهو اشد حمرة منك ، وأقبح بحولته ، ، . (87)

Burada el-Cevâlikî, teaccüb babını çok güzel bir şekilde misâllerle işlemektedir: O, önce Arapça'da teaccubun (hayret ve şaşkınlığın) "mâ ef alehu" ve "ef il bihi" kalıpları ile meydana geldiğini belirtir; sonra ilk vezne misâl olarak, "Zeyd ne iyidir !", "Bekir ne güzeldir !", "Abdullah'ın babası ne güzeldir !" örneklerini sunarak konuya açıklık kazandırır. Akabinde, îrapla ilgili bilgiler sunar; "kâne" fiilinin buna eklenebileceğini yine misâllerle anlatır.

Bu kısmı ikinci kalıp takip eder: "Zeyd ne iyidir !", "Cafer ne güzeldir !" örneklerini vererek bunun birinci kalıpla aynı anlamda olduğunu belirtir. Sonra, cümlelerin îrabını izah eder. Münâdâ'nın tesniye ve çoğul olmasında "ef il" fiilinin tesniye veya çoğul yapılmayacağını "ahsinâ" ve "ahsinû" demediniz" şeklinde sebepleri ile izah eder.

Daha sonra ise, yeni bir paragrafta bu kalıpları hangi fiillerden oluşabileceğini şu şekilde açıklar: "Teaccüb fiili, sadece üçlü fiillerden

meydana gelir. "Kâme Zeydün ve ka ade"den "mâ akvemeñhü, ve mâ ak adeñhü !" gibi; üç harften fazla olan mazi fiiller teaccüp fiil meydana getirilmez, "dahrece" ve "istahrace" gibi. Ancak, bu fiillerden teaccüp "mâ eşedde dahracateñhü !" ve "mâ esra a istahraceñhü !" şeklinde olur. Renkler ve özürler ⁸⁸ (sakatlıklar) için de, "mâ ef aleñhü" vezni kullanılmaz. "O ne kadar kırsımı !" anlamında "mâ akınerahü" ve "ne kadar sanşım !" manasında "mâ asferahü !" diyemezsiniz. Bununla beraber, "mâ eşedde humrateñhü !" ve "eşdid bi-humrateñhü !" diyebilirsiniz. ⁸⁹

Daha önce de belirttiğimiz gibi, el-Ceválki, en ufak bir şüpheye yer bırakmayacak tarzda meseleyi incelemekte, verdiği misalleri trap açısından açıklamakta ve gerektiğinde "şöyle diyemezsiniz", "şayet mutlak surette teaccüp yapmak istiyorsanız şöyle demelisiniz" gibi bir üslup ile konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

2- Nüdbe hakkında ise şöyle diyor :

، باب الندبة - اعلم ان الندبة انما وقعت في الكلام تفجعا على المندوب ،
واعلاما من النادب ، انه وقع في امر عظيم ، وخطب جسيم ، واكثر ما
يتكلم به الناس . وعلامتها يا ، ووا ، لا بد من أحدهما وتزيد الفاء في آخر
الاسم . فاذا وقفت ، لحقتها هاء . واذا وصلت ، حذفت الهاء . وان
شئت ، ثم تلحق الالف . ذلك قولك : وازيداه ، واعمره . وان شئت ،
قلت : وازيد ، واعمره . تقول : وازيد ، وعمره . تلحق الهاء في
الذي تقف عليه .

واعلم انك لا تندب الا باشهر اسماء المندوب ، ليكون ذلك عذرا لك
في تفجعك عليه . ولا تندب نكرة ولا مبهما ، فلا تقول : وا هذا ، ولا
واتلكاه . وكذلك لا تقول : وامن لا يعنيني أمرهوه ، لما قدمنا . ولكن
تقول : وا من حفر بئر زمزماه ، لانه معروف . واذا ندبت المضاف ،
اوقعت المدة على آخر المضاف اليه . تقول : واعبد الملكاه ، وا أيضا
جعفراه .

واعلم أن الف الندبة ، يفتح ابدا ما قبلها كما تقدم . إلا أن يخاف اللبس فانك تتبعها اياه . تقول اذا نديت غلام امرأة : واغلامكبه . تقلب الالف ياء للكسرة قبلها . ولم تقل : وا غلامكاه ، لئلا يلتبس بالمذكر . ، ،

Burada el-Cevâlîkî, önce nudbe (ünleme)yi "Bilki nudbe, mendub (ünlenen) hakkında nâdîb (ünleyen)in üzüntüsünü, acısını belirtmesi için meydana gelir." şeklinde tarif ederek mevzuya girer; ve mendûb'un büyük bir belâyâ dûçar olduğunu belirtir. Nüdbe için, "yâ" ve "vâ" edatlarının kullanıldığını, ismin de sonuna elif; ve (durma anında) elif ve "he" eklendiğini ifade eder.

Daha sonra çeşitli örnekler sunarak konuyu somut bir şekilde izah eder. Müphem ve nekire isimden nüdbe yapılamayacağını⁹¹ "vah (yazık) buna, vah ona" misâllerini vererek açıklar ve "vah benimle ilgisi olmayana" şeklinde de ünlemenin mümkün olmadığını söyler...

Son paragrafta ise, bir karışıklığa neden olmaması halinde "elif" den önceki harfin harekesinin üstün olduğunu ifade eder. Bir iltibas anında ne gibi değişikliğin meydana geldiğini örneklerle açıklar.

3- "Münzu" ve "Muz" hakkında :

، ، باب منذ ومد - اعلم ان كل واحدة منهما ، تصلح ان تكون اسما رافعا ، وان تكون حرفا جاريا والاعلب على مذ ان تكون اسما رافعا . والاعلب على منذ ان تكون حرفا جاريا .

فاذا كان معنى الكلام بيني وبينه كذا وكذا فارفع بهما . تقول : ما رأيت مذ يومان ، وما زارني منذ ليلتان . فترفع لان معنى الكلام : بيني وبين الرؤية يومان ، وبينني وبين الزيارة ليلتان . وتقول : انت عندنا منذ اليوم ، وما فارقتنا منذ الليلة . فتجر لان معناه : في اليوم ، وفي الليلة . ومنذ مبنية على الضمة ، ومد مبنية على الوقف . فان لفيها ساكن بعدها ضمت الذال لالتقاء الساكنين . تقول : مذ اليوم ، ومدُ الليلة . واصل مذ منذ فحذفت النون تخفيفا ، ، . (92)

el-Cevâlîkî, önce "Munzu" ve "Muz"un tanımını yapıyor; sonra

onların en çok ne şekilde kullanıldığını gayet açık bir üslûpla belirtiyor. Bu konuda örnekler vererek gerekli izahlarda bulunuyor. Bunun akabinde "Munzu"nun ötre üzere; "Muz" un sükân üzere mebnî olduğunu ifade ediyor. "Zel" harfinin, kendinden sonra sükûnlu bir harf geldiğinde, iki sakin harfin birleşmesi nedeniyle ötre olacağını yine misâl vererek izah eder ve "Muz"un "Munzu"deki nunun düşmesiyle oluştuğunu, aslının "Munzu" olduğunu belirtir.

4- "Hattâ" hakkında ise şöyle der :

،، باب حتّى - اعلم ان حتّى في الكلام على اربعة اضرب : تكون غاية فتجر الاسماء على معنى الي ، وتكون عاطفة كالواو ، ويبتدأ بعدها الكلام ، وتضم بعدها أن ، فتنصب الفعل المستقبل ، على احد معنيين : معنى كي ومعنى الي أن .

تقول اذا كانت غاية : قام القوم حتى زيد ، ورأيت القوم حتى زيد ، ومررت بالقوم حتى جعفر .

واذا كانت عاطفة ، قلت : قام القوم حتى زيد ، ورأيت القوم حتى زيدا ، ومررت بالقوم حتى زيد .

واذا ابتدء بعدها الكلام ، قلت : قام القوم حتى زيد قائم ، ومررت بهم حتى جعفر مرور به . ويروى هذا البيت على ثلاثة أوجه : (من الكامل)

أَلَهَى الصَّحِيفَةَ كَيْ يُخَفِّفَ رَحْلَهُ وَالزَّادَ حَتَّى نَعْلِهِ أَقَاهَا (93)

يرفع النعل ، ونصبها ، وجرها . فمن رفعها ، فبالابتداء ، وجعل الخبر عنها ومن نصبها ، عطفا على الزاد ، وجعل أقاهها توكيدا ، وان شاء ، نصبها بفعل مضمرة يكون أقاهها تفسيرا عنها . ومن جرها ، فبحتى ، وجعل أقاهها

توكيدا أيضا . قال جرير : (من السويل)

فَمَا زَالَتْ الْقَتْلَى تَمُجُّ دِمَاءَهَا بِدَجْلَةٍ حَتَّى مَاءُ دَجْلَةٍ أَشْكَلُ (94)

وتقول اذا كانت بمعنى كي : أطع الله حتى يدخلك الجنة . معناه : كي

يدخلك الجنة .

وإذا كانت بمعنى الى أن قلت : لأنتظرته حتى يقدم ، معناه الى أن يقدم
وتقديرهما في الاعراب حتى أن يدخلك الجنة ، وحتى أن يقدم . الا انه
لا يجوز اظهار أن مهنا لانه أصل مرفوض (95)

Burada el-Cevâlikî "hattâ"yı gerek üslûptaki sadelik ve gerekse nefis tahlîleri ile başarılı bir şekilde izah etmektedir. Ayrıca, bu güzelliği hem misâller hem de şahit beyitlerle zenginleştirmiştir.

O, önce Arapça'da dört çeşit "hattâ" olduğunu ifade eder; bunların ne gibi bir görev ifade ettiklerini anlamları ile belirtir. Sonra, her türün izahını gayet açık misâllerle açıklayarak konuyu tamamen net bir biçimde ortaya koyar. İlk şahit beyitteki "na l"kelimesindeki "lâm" harfini üç hareke "ötre, üstün, esre" ile okunabilmesinin nedenlerini nefis bir izahla açıklar. En sonunda ise, "key" ve "ilâ en" anlamlarındaki "hattâ"yı yine ilgi çekici örneklerle uygulamalı biçimde, en ufak bir şüpheye mahal bırakmaksızın izah eder.

Şüphesiz, el-Muhtasar, isminden de anlaşılacağı üzere gramerin bir özetidir. Bu nedenle, muhtasar gramer kitaplarının taşıdığı özellikleri kapsamaktadır. Kısa, özlü ifadelerle çok şeyler ifade etmekten kaynaklanan müphemlik çok az da olsa, el-Muhtasar'da da görülmektedir. Diğerleri ile kıyaslanmayacak derecede nadiren müşâhede edilen bu duruma bir kaç örnek sunalım :

1- el-Cevâlikî, munsarîf'i şöyle tarif ediyor :

(96) فالمنصرف ما لم يشابه الفعل من جهتين

"Munsarîf, iki yönden fiile benzemeyen şeydir." Yani, munsarîf'in kesre ve tenvin alması cihetiyle fiile benzemediğini ifade ediyor. Gayri munsarîf ise, kesre ve tenvin kabûl etmediğinden fiile benzemektedir."

(97) وغير المنصرف ما شابه الفعل من وجهين

2- O merfû isimler hakkında şöyle der :

.. وهي خمسة أضرب : مبتدأ ، وخبر مبتدأ ، وفاعل ، ومفعول جعل الفعل

حديثا عنه ، ومشبه بالفاعل في اللفظ (98)

"Merfû isimler beş çeşittir: Mübtedâ, mübtedânın haberi, fail, üzerine fiil isnâd edilen mef'ûl ve lâfızda faile benzeyen şey" Burada ise "üzerine fiil isnad edilen mef'ûl"den kasıt naibi fail (sözde fail); "faile benzeyen şey" ise, "kâne"nin ismi ve "inne"nin haberidir.

3-Sıfat konusunda şunları ifade eder :

« اعلم ان الوصف لفظ يتبع الاسم الموصوف ، تحلية له وتخصيضا من له
(99)

مثل اسمه ، بذكر معنى في الموصوف ، او في شيء من سببه . . . »

"...Mevsuf ile ilgili bir şeydeki mananın (özelliğin) zikredilmesi ile..." ibaresinden kasıt, na t-ı sebebîdir. Zira, bu tür sıfat tamlamalarında sıfat mevsuf ile ilgili bir kelimenin na'tıdır. Bu durum, verilen örnekte daha bariz bir şekilde açıklanmaktadır.

« وتقول فيما تصفه بشيء من سببه : هذا رجل عاقل أخوه ، ومررت بزيد

الكريم ابوه . . . »

Birinci misâldeki "âkıl" sıfatı, mevsûf (racul) ile ilgili olan "ehûdü" kelimesini; ikinci misâldeki "el-kerîm" sıfatı da, mevsuf (Zeyd) ile alâkalı olan "ebûhu" ismini vasfetmektedir.

4- Emir fiilinin mebniliği hakkında:

« ومبني على السكون ، وهو جميع أمثلة الامر للمواجه من ما لا حرف مضارعة

فيه (100)

"...kendisinde muzaraat harfi olmayan bütün emirlerden" kasıt, emir sığalarıdır. Yani, "eteyne" harflerinden biri ile başlayan emri hazırlar (muzari fiillerin başına lâm getirilerek yapılan emirler) müreptir; ancak, emir sığaları ile olanlar mebnîdir demek istiyor.

el-Cevâlîkî'nin el-Muhtasar'ında dikka'ı çeken özelliklerden biri de, mu arrab kelimelere yer vermesidir. Belki de, bu onun bu konuda detaylı bilgiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır. ¹⁰¹ O, bu eserinde, "âcurr, ibrîsem, ihlîlec, itrîfel, dibâc, firnid ve feyrûz" gibi otuz bir tane mu arrab kelimeye yer vermiştir. ¹⁰² Öyle sanıyorum ki, bunların bir kısmını okuyucunun ilgisini çekmek için kullanmıştır.

III- Kaynakları

A- Şiir

B- Âyet

A- Şiir :

el-Cevâlikî'nin el-Muhtasar'ında en önemli kaynaklarından biri şiidir. O, bu eserinde yetmiş altı defa Arap şiirinden deliller getirir. Bu bakımdan el-Muhtasar'da şiirle örnekleme çok geniş bir yer tutar. Eser bu yönüyle diğer muhtasar gramer kitaplarından daha üstündür. el-Muhtasar'ı incelediğimizde onun çoğunlukla şair ismini belirtmeden "şair söyledi" şeklinde beyitleri sunduğunu görmekteyiz. O, en çok İmriulveys (.../540), en-Nâbiğa ez-Zubeyânî (.../604), Züheyr (6/627), Ömer b. Ebi Rebia' (93/711), el-Kutâmi (92/710), el-Ferezdak (114/732), Cerîr (115/733), Zurrümme (117/735) ve Rube b. el-Acrâc (145/762)'in şiirleriyle istişhâda bulunur. Zaman zaman el-Cevâlikî, hem şiir ve hem de ayetten deliller getirmektedir. Onun şiirle istişhadını bir tasnife tabi tutmak gerekirse şu şekilde bir gruplamaya gidebiliriz:

- 1- Belirtilen kaidenin isbatı için şiirle istişhad.
- 2- Anlam için şiirle istişhad.
- 3- Zaruret-i şiiri göstermek için şiirle istişhad.

1- En fazla vuku bulan istişhâd bu türdendir. Yani o çoğunlukla zikredilen kaideyi isbat için şiirle örneklemeye gider. Şimdi bu tür istişhâda misaller sunalım :

a. Mübtadanın hazfı (düşürülmesi)

،، واذا قال : كيف أنت ؟ قلت : صالح . أي : أنا صالح ، فحذفت أنا وهي المبتدأ . قال الله سبحانه : طاعة وقول معروف ، أي : أمرنا (I04)

طاعة وقول معروف . امثل من غيرهما . قال الشاعر : (من الطويل)
تقالت على اسم الله أمرك طاعة وإن كنت قد كُلفت ما لم أعود (I05) (I06)

b. "Lâ en-Nâfiye"nin atıfla tekrarı

فان عطفت وكررت لا جازت لك فيه عدة أوجه . تقول : لا حول ولا قوّة

الأ بالله . قال الله سبحانه : لا بيع فيه ولا خلال . ويجوز ، لا حول (I07)

ولا قوّة الأ بالله . قال الشاعر : (من السريع)

لا نسبَ اليومَ ولا خلّةً اتسعَ الخرقُ على الرّاقع (I08)

ويجوز ، لا حول ولا قوة إلا بالله . قال الشاعر : (من البسيط)

(I09) وما هجرتك حتى قلت مُعَلِّنةٌ لا ناقة لي في هذا ولا جملٌ

(II0) ويجوز ، لا حول ولا قوة إلا بالله ويجوز ، لا حول ولا قوة إلا بالله ، ،

c.Terhîm

، ، اعلم ان الترخيم حذف ، يلحق أواخر الاسماء المضمومة في النداء

تخفيفا . وهو في الكلام على ضربين : احدهما أن تحذف آخر الاسم ،

وتدع ما قبله على ما كان عليه من الحركة والسكون . والآخر أن تحذف

ما تحذف ، وتدع ما بقي اسما قائما برأسه ، كأن لم تحذف منه شيئا .

الاول منهما نحو قولك في حارث ، يا حارِ ، وفي مالك ، يا مالِ ، وفي

جعفر ، يا جعفَ ، وفي بُرثنُ ، (III) يا برثُ ، وفي قِمَطِرُ ، (II2) يا قِمَطُ .

قال زهير : (من البسيط)

(II3) يا حارِ لا أرمين منكم بداهيةٌ لم يلقها سوقةٌ قبلي ولا ملكٌ

الثاني نحو قولك في حارث يا حارُ ، وفي جعفر يا جعفُ ، وفي أحمد يا

أحمُ .

فان كان في آخر الاسم زائدتان ، زيدتا معا حذفتا معا للتخيم . وذلك

قولك في حمراء يا حمراءُ ، وفي عثمان يا عثمَ أقبل ، وفي مروان يا

مرو . قال الفرزدق : (من الكامل)

(II4) يا مرو إن مَطِيتي محبوسةٌ تَرجو الحِباءَ وربُّها لم ييأسِ ، (II5)

2. el-Ceválîkî, el-Muhtasar'da belirttiği manayı isbat etmek kasdiyla da istîshadda bulunmuştur. Bu tür örneklemeye de sık sık rastlamaktayız :

a. "Kâne"nin tam fiil anlamında kullanılması

، ، وتكون كان دالة على الحدث ، فتستغني عن الخبر . تقول : قد كان

زيد . اي قد حدث وخلق . كما تقول : أنا مذ كنت صديقك . اي أنا

صديقك مذ خلقت . قال الشاعر : (من الوافر)

إِذَا كَانَ الشِّتَاءُ فَأَدْفِئُونِي فَإِنَّ الشَّيْخَ يُضِعِفُهُ الشِّتَاءُ (II6)

اي اذا حدث ووقع ، ، . (II7)

Burada "Kâne" nâkıs değil, tam fiildir. Şair, birinci mısradada "Kış geldiği zaman beni ısıtınız" diyor. Böylece "Kâne"yi tam fiil anlamında kullanıyor.

b."Em" atfının anlamı

، ، نقول : قام زيد أم عمرو ؟ معناه : بل أقام عمرو ؟ ومثله من كلامهم :

انها لإبل أم شاء ؟ مضى صدر كلامه على اليقين ، ثم أدركه الشك ، فاستثبت

فيما بعد . فقال : أم شاء ؟ اي بل أهي شاء . الا ان ما بعد بل متحقق

وما بعد أم مشكوك فيه ، مسؤول عنه . قال الشاعر : وهو علقمة بن عبدة :

(من البسيط) (II8)

هل ما علمت وما استودعت مكنوم أم حبلها إذ نأتك اليوم مصروم (II9)

c- "Inne" evet anlamında gelir.

، ، وتكون إِنَّ بمعنى نَعَمْ فلا تقتضي اسما ولا خيرا . قال الشاعر : (من

الكامل)

بَكَرَ العَوَازِلُ بالصَّبُو ح يَلْمَنَنِي وَأَلُوْمُهُنَّ

ويقلن : شيب قد علا كَ وقد كبرت فقلت إِنَّهُ (I20)

اي نعم هو كذلك . والهاء لبيان الحركة وليست اسما ، ، . (I21)

"Dediler : Saçların kırlaştı, artık ihtiyarladın. Evet, (sözleriniz doğru) dedim."

Görüldüğü gibi burada "inne" evet manasına gelmektedir; ve "h" "inne"nin ismi değildir.

3- el-Cevâlîkî, şiirin her zaman şahid olarak sunulamayacağını ifade eder. Zira vezin gibi bazı sebeplerden dolayı şiirde gramer kâidelerine uymayan durumlar görülür. Bu gibi hallerde o beyitleri zarûreti

EL-CEVÂLİKİ'NİN EL-MUHTASAR'DA...

şiiire örnek olarak takdim etmektedir:

a- "kâne"nin ismi

، ، . . . فاذا اجتمع في الكلام نكرة ومعرفة ، جعلت اسم كان المعرفة وخبرها النكرة . تقول : كان عمرو كريما ، ولا يجوز : كان كريم عمرا ، الا في ضرورة الشعر ، قال القطامي : (من الوافر)

(I22) قَفِي قَبَلِ التَّفَرُّقِ بِأَصْبَاغَا وَلَا يَكُ مَوْقِفِ مِنْكَ الْوَدَاعَا

فجعل موقف وهو نكرة اسمها ، والوداع وهو معرفة خبرها . . . فان كانا جميعا معرفتين ، كنت مخيرا أبيهما شئت جعلته اسم كان ، وجعلت الآخر

الخبر . تقول : كان زيد أخاك . وان شئت ، كان أخوك زيدا ،، (I23)

Burada "kâne"nin ismi "mevkuf", zarûret-i şiiir nedeniyle nekire, heberi "el-vedâ" 'ma'rife olarak gelmiştir.

b- Mecnûr zamire atıf

، ، ان كان المضمير منصوبا ، حسن العطف . تقول : رأيتك ومحمدا . فان

كان المضمير مجرورا ، لم تعطف عليه الا باعادة الجار . تقول : مررت

بك وبزيد ، ونزلت عليه وعلى جعفر . ولو قلت : مررت بك وزيد، كان

لحنا . على انهم قد أنشدوا : (من البسيط) (I24)

فاليومَ قَرَّبْتَ تَهْجُونَا وَشَتِينَا فَاذْهَبْ فَمَا بَكَ وَالْآيَامِ مِنْ عَجَبِ (I25)

Burada yine zarûriyet-i şiiir nedeniyle "el-yyâm" harfi cersiz gelmiştir. Yani mecnur zamir "ke"ye "bi" harfi cerri tekrarlanmaksızın "el-eyyâm" atfedilmiştir.

c- Nidâ hakkında

، ، وتقول في النداء : اللَّهُمَّ ، اغْفِرْ لِي . وأصله : يَا أَلَلُّهُ ، فحذفت يا من

أوله ، وجعلت الميم في آخره ، عوضا عن يا في أوله . ولا يجوز الجمع

بينهما الا أن يضطر شاعر . قال : (من الرجز)

(I27) إِنْ بِي إِذَا مَا حَدَّثَ أَلَمَّا أَقُولُ يَا اللَّهُمَّ يَا اللَّهُمَّ (I26) ، ،

Burada görüldüğü üzere nidâ harfi "yâ" ile şeddeli "mim" şiiir zarû-

reti sebebiyle birlikte gelmiştir.

B- Âyet

el-Muhtasar'ın en mühim kaynaklarından biri de K.K. âyetleridir. Daha önce geçtiği gibi bazen el-Cevâlikî hem şiir hem de âyetlerle istişhâdda bulunur. O, bu muhtasar eserinde kırk bir defa âyeten deliller sunar. Âyetle örneklemeyi iki kısımda inceleyebiliriz:

1- Gramerdeki kâidenin veya buna ait bir hususun isbâtı için âyetle istişhâd.

2- Zikredilen manayı teyit bâbında âyetle istişhâd.

1- Âyetle istişhâdın büyük bir kısmı gramer kâidelerini isbat etmek içindir. Şimdi bu konuyu örneklerle açıklamaya çalışalım:

a- Merfû' muttasıl zamire atıf

،، فان كان المضمّر مرفوعا متصلا ، لم تعطف عليه حتى تؤكده . تقول :
فم أنت وزيد . ولو قلت : فم وزيد . من غير توكيده ، لم يحسن . قال
الله تعالى : أسكن أنت وزوجك الجنة^(I28) . وربما جاء في ضرورة الشعر
غير مؤكد . قال عمر بن أبي ربيعة : (من الخفيف)

قُلْتُ إِذْ أَقْبَلْتَ وَزُهْرٌ تَهَادَى كَنِعَاجِ الْمَلَا تَعَسَّفَنَ رَمَلَا (I29)

(I30)

فان كان المضمّر منصوبا ، حسن العطف . تقول : رأيتك ومحمدا

el-Cevâlikî, burada misallerde görüldüğü gibi, merfû' muttasıl zamire ancak zamirin tekidi ile atıf yapılacağını ifade ediyor. Bunu da âyetle istişhâdda bulunarak açıklıyor. Âyette "ente" zamiri, gizli olan fâili tekid etmektedir. Daha sonra şiirde zarretten dolayı atfın tekitsiz gelebileceğini yine örnek vererek izah ediyor.

b- Soru, vasıl ve katı hemzeleri

،، ومتى استغنيت عن همزة الوصل بغيرها ، حذفها . تقول في الاستفهام

أبنُ زيد عندك ؟ حذفت همزة الوصل استغناء عنها يهمزة الاستفهام . قال

الشاعر : (من الوافر)

فَقَالَتْ : أبنُ قيسَ ذَا ؟ وَبَعْضُ الشَّيْبِ يُعْجِبُهَا (I31)

وتقول في الاستفهام : أَشْتَرَيْتَ لزيد ثوبا ؟ أَسْتَخْرَجْتَ لَهُ مالا ؟ ففتح لانها

همزة الاستفهام . قال ذو الرمة : (من البسيط) (I32)

اسْتَحَدَّثَ الرَّكْبُ عَنْ أَشْيَاعِهِمْ خَبْرًا أَمْ رَاجَعَ الْقَلْبَ مِنْ أَطْرَائِهِ طَرَبٌ

، فان كانت الهمزة التي مع لام التعريف ، لم تحذفها مع همزة الاستفهام ،

لئلا يلتبس الخبر بالاستفهام . نقول : أَلرَّجُلُ قَالَ ذَاكَ ؟ أَلْغُلَامُ ذَهَبَ

(I33)

بِكَ ؟ قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ : أَلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمْ الْأُنثَيَيْنِ ؟ وقال الله سبحانه :

(I34)

أَللَّهُ أُذِنَ لَكُمْ ؟ ، (I35)

Burada " ibn " kelimesinin hemzesi, soru hemzesinden sonra geldiğinden düşer. Çünkü, istifham hemzesi, her hangi bir karışıklığa sebep olmaz. "Zeyd'in oğlu yanınızda mı?" cümlesinde olduğu gibi... Ancak, soru hemzesinden sonraki harfi tarif hemzesi düşmez. Zira, aksi takdirde cümlelerin soru olduğu anlaşılmaz. Meselâ, "seni çocuk mu götürdü?" cümlesi "seni çocuk götürdü" şeklinde anlaşılabilir. İşte burada, el-Cevâlikî, bu durumu ayetten delille teyit ediyor.

c- Asâ :

، اعلم ان عسى فعل ماض غير متصرف ، ومعناه المقاربة ، وهو يرفع الاسم

وي نصب الخبر مكان ، الا ان خبره لا يكون الا فعلا مستقبلا ، وتلزمه أن

وذلك قولك : عسى زيد أن يقوم ، وعسى جعفر أن ينطلق . قال الله سبحانه :

(I36)

فعسى الله ان يأتي بالفتح . ويجوز ان تحذف أن فتقول : عسى زيد

يقوم . قال هُدَيْبَةُ بْنُ خَشْرَمٍ : (من الوافر)

عسى الهمُّ الَّذِي أَمْسَيْتُ فِيهِ يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبٌ (I37)

وتقول : زيد عسى أن يقوم . فاسم عسى مضمرة فيها (I38)

Burada, el-Cevâlikî, önce " asâ " yı tanıtır; anlamını veriyor.

Daha sonra onun rolünü ve kullanımını "kâne" gibi ismini ref , haberini de nasb eder; ancak haberi sadece gelecek (şimdiki) zaman fiili olmalıdır. Fiilden önce de (en) gelir..." diyerek izah eder ve örnekler sunar. Bu konuda ayetle istişhadda bulunur. Sonunda ise "en"in hazfinin de caiz olduğunu yine örneklerle açıklar.

d- Nasb eden harfler

، باب الحروف التي تنصب الفعل - وهي اربعة : أن ، لن ، كي ، وإذن

تقول : أريد أن تقوم ، ولن تندلق وتضمير أن بعد خمسة أحرف

وهي : الفاء ، والواو ، وأو ، ولام الجر ، وحتى .
فاما الفاء ، فاذا كانت جوابا لاحد سبعة أشياء وهي : الامر ، والنهي ،
والاستفهام ، والنفي ، والتمني ، والدعاء ، والعرض ، فان الفعل ينتصب
بعدها بأن مضمرة . تقول في الامر : زرني فأزورك . والتقدير : زرني
فأن أزورك .

ولا يجوز اظهار أن هنا ، لانه أصل مرفوض . وكذلك بقية أخواتها .

قال الشاعر : (من الرجز)

يا ناقَ سيرِي عَنقًا فسيحا الى سليمانَ فنستريحا (I39)

وتقول في النهي : لا تَشْتِمُهُ فِيشْتِمَكَ . قال الله سبحانه : لا تَفْتَرُوا عَلَيَّ
اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ (I40) وتقول في النفي : ما أنت بصاحبي

نأكرمك . وتقول في التمني : ليت لي مالا فأنفقه . وتقول في الدعاء :

اللَّهُمَّ ارزُقني بغيرا فأحجَّ عليه . وتقول في العرض : ألا تزورنا فنزورك ، (4I)

Burada, el-Cevâlikî, önce şimdiki zaman fiilini nasbenden harfler (en, len, key, izen) i sayar; daha sonra beş harf (fe, vâv, ev, lâmu'l-cer ve hattâ) dan sonra gizli bir "en" ile muzari fiilin nasb olmasını izah eder. Hemen akabinde bunların ilki olan "fe" harfinin yedi şeye cevap teşkil etmesinde fiilin mansubiyetini örneklerle izah eder. "Fe" ve diğer dört harften sonra "en" in açığa çıkmasının caiz olmadığını şiirle isbat eder. Bunun henem akabinde "nehy" e cevap teşkil eden ve başında "fe" bulunan muzari fiilin gizli "en" ile mansub oluşunu ayetten şahit getirerek izah eder. En sonunda ise , nefiy, temenni, dua ve arz'ın cevaplarının başında bulunan "fe"ye örnekler sunar.

2- el-Cevâlikî, el-Muhtasar'da belirttiği her hangi bir anlamı isbat etmek için de, ayetlerle istihsadda bulunur. bu tür delil getirmeye ise şu örnekleri verebiliriz:

a- "Şey" in anlamı

، ، باب النكرة والمعرفة - فالنكرة ما لم تخص الواحد من جنسه . نحو :

رجل ، و غلام . تعتبر النكرة باللام و بربّ نحو : الرجل ، والغلام ، ورب

EL-CEVÂLİKİ'NİN EL-MUHTASAR'DA...

رجل ، ورب غلام . واعلم أن بعض الذكرات أعَمّ وأشيع من بعض . فأعم
الاشياء وأبهمها شيء وهو يقع على الموجود والمتدوم جميعا . قال الله سبحانه :
انّ زلزلة الساعة شيء عظيم (I42) فساما شيئا . وان كانت معدومة فموجود
اذا أخص من شيء لانك تقول : كل موجود شيء ، وليس كل شيء موجود (I43)

el-Cevâlikî, önce nekireyi tarif eder; ve misâller verir. Bazı neki-
relerin daha genel ve yaygın olduğunu belirttikten sonra bunların en
genel ve müphemini "şey" olduğunu belirtir. "Şey" in hem var, hem de
yok olan için kullanıldığını bildirir; yok olan için istimalini âyetten
örnek vererek ifade eder. Bu âyeti kerimede belirtilen "kıyâmet sarsın-
tı" nın henüz vuku' bulmamasına rağmen "şey" olarak tanımlanma-
sı, onun ma'dum anlamı da taşıdığına delildir. "Mevcûd" un anlamı
"şey" den daha dardır. el-Cevâlikî bu noktayı "zira sen, her mevcud şey-
dir, fakat her şey mevcud değildir, dersin" cümlesiyle izah eder; böylece
"şey" in "mevcut" tan daha kapsamlı olduğunu açıklar.

c- "Eyyâne" ve "hel" in anlamı

، باب الاستفهام - ويستفهم بأسماء غير ظروف ، وبظروف ، وبحروف .
قالا أسماء : مَنْ ، وأَيّ ، وكم . والظروف : متى ، وأين ، وكيف ، وأي حين ،
وأين ، وأن . والحروف : الهمزة ، وأم ، وهل واذا قال : أَيّان
انطلاقك ؟ فتقول : غدا . قال الله سبحانه : يسألونك عن الساعة أَيّانَ
مُرساها (I44) اي : متى ظهورها وحلولها ؟ واما هل ، فلقولك :
هل قام زيد ؟ وهل يقوم جعفر ؟ فجوابه : نعم ، أو لا . وقد تكون هل بمعنى
قد ، قال الله سبحانه : هل أتى على الانسان حين من الدهر (I45) اي :
قد أتى عليه . قال الشاعر : (من البسيط)

سائل فوارسَ يربوع بِشدّتنا أهل رأونا بِسَفحِ القفِّ ذي الأعمِّ (I46)

اي : قد رأونا ، ، (I47)

Istifham (soru) babında, el-Cevâlikî, önce soru isimleri, zarfları
ve harflerini sayar; "eyyâne" nin "metâ" anlamına geldiğini ayetten
örnek vererek izah eder. Daha sonra "mi" takısı anlamında kullanılan

"hel" in bazen "kad" (kesinlik) manasında da kullanıldığını yine ayet ve beyitle istiḥhadda bulunarak izah eder. "hel" ile yapılan soru ve cevaplara örnekler verir.

d- "Mâ" ve "en" :

، الحروف الموصولة بثلاثة : ما ، أن الخفيفة ، وأن الثقيلة . ومعاني جميعها بصلاتها المصادر . تقول : سرّني ما قُمتَ . اي : قيامك ، وعجبتُ مما قعدتَ . اي : من قُعدوك . قال الله سبحانه : بما كانوا يكذبون (I48) اي بتكذيبهم .

واما الثقيلة ، فقد مضى ذكرها في بابها ، انها تنصب الاسم ، وترفع الخبر ، ومعناها معنى المصدر .

واما الخفيفة ، فهي الناصبة للفعل ، والفعل بعدما صلة أيضا لها . تقول : اريد

أن تقوم ، ويسرني أن تذهب (I49)

Burada, el-Cevâlikî, "en", "enne", "mâ" harflerinin sılaları ile birlikte masdar ifade ettiğini açıklamakta; örnek cümleler sunarak konuyu işlemektedir. "Oturuşuna şaşım !" misâlınden sonra, "mâ" ile sılasının masdar oluşunu mezkûr ayetle istiḥhatta bulunarak teyit etmektedir.

e- "Ke" benzetme (teşbih)

، باب حروف الجر السمي : من ، والى ، وعن ، وعلى ، وفي ، وربّ ، والياء ، واللام ، والكاف الزائدة ، والواو ، والتاء ، ويذكران في باب القسم .

وحاشا ، وخلا ، وقد مضى ذكرها . ومنذ ، ومد ، ولها باب ، وحتّى ، ولها باب . فهذه الحروف تجرّ ما تتصل به ، وتضاف اليه . تقول : عجت من زيد ،

ونظرت الى عمرو ، ورغبت في محمد ، وانصرفت عن جعفر

ومعنى الكاف التشبيه . تقول : زيد كعمرو ، اي هو يشبهه . وقد تكون الكاف

زائدة ، قال الله عز وجل : ليس كمثله شيء ، (I50) اي : ليس مثله شيء .

قال رؤبة : (من الرجز المشطور)

لواحقُ الأقرابِ فيها كالمقِّق (I51)

المقِّق : الطول ، اي : فيها طول . . . (I52)

Cer harflerini sayarak konuya başlayan el-Cevâlikî, önce bunların rolünü belirtir; sonra bu hususla ilgili örnekler sunar. "Zeyd'e şaştım !, Amr'a baktım; Muhammed'i sevdim ve Ca'fer'den uzaklaştım" gibi... Daha sonra "kâf" harfinin benzetme manasında olduğunu "Zeyd Amr gibidir" örneğini vererek açıklar; ve bu harfin bazen zait olduğunu (bir mana ifade etmediğini) mezkûr ayetve beyitle istişhatta bulunarak izah eder.

DİPNOTLAR :

- 1- "el-Cevâlik", muarrab bir kelime olup aslı "kuvâleh"; çoğulu "cevâlik", ve "cevâlik"dir. Çuval, telis ve torba anlamındadır. Bkz. el-Cevâlikî, et-Tekmile, Şam 1355 H. s. 52... ; el-Cevâlikî, el-Muarrab, Kahire, 1942, s.110; İbn Manzûr, Lisân el- 'Arab, Beyrût, 1955-1956 ve ez-Zebîdî, Tâc, el- 'Arûs, Mısır (thz) "el-Cevâlik" Maddesi; el-Hafâcî, Şifâ el-Ġalî, Kahire, 1952, s. 92
- 2- Es-Semâni, el-Ensâb, Haydarâbâd, 1963, III, 368; İbn el-Esîr, el-Lubâb, Kahire, 1357 H. s. 244; İbn Hallikân, Vefeyât el-A'yân, Mısır, 1948, IV, 426
- 3- Yâkût el-Hamevî, Mu'cem el-Udebâ', Kahire, 1963, I, 101-102
- 4- Hadis imamlarından. Bkz. Es-Sem'ânî, a.g.e. III, 368-369; İbn el-Cevzî, el-Müntazam, Haydarâbâd, 1358 H. Vefat 306; İbn el-İmâd, Şezerât ez-Zehab, Kahire, 1350 H. II, 249
- 5- Es-Sem'ânî, a.g.e. III, 369
- 6- Es-Sem'ânî, a.g.e. III, 369
- 7- el-Cevâlikî'nin babasıdır. Bkz. Es-Sem'ânî, a.g.e. III, 369-370; İbn el-Cevzî, a.g.e. Vefat 481; İbn Tağrîberdî, en-Nucûm ez-Zâhire, Kahire, 1935, V, 127
- 8- el-Cevâlikî'nin oğlu olup sözlük ve gramerde ileri gitmiştir. Babasının vefatından sonra ilim çevresinin başına geçen İsmâil aynı zamanda halifelerin oğullarını da okutmuştur. Bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e. VII, 45-47; İbn el-Kiftî, İnbâh er-Ruvât, Kahire, 1950-1955, I, 210-211; es-Suyûtî, Buğye el-Vu'ât, Mısır, 1965, s. 199-200
- 9- Bkz. İbn Recep, ez-Zeyl 'Alâ Tabakât el-Hanâbile, Matba'a es-Sünne el-Muhammediyye, 1952, I, 203
- 10- Zamanın edebiyât sahasında zamanının ileri gelenlerinden olup Ebu el-'Alâ' el-Maarri'den okumuştur. Detaylı bilgi için bkz. İbn el-Enbârî, Nüzhe el-Elîbbâ', Bağdâd, 1959. s.372; Yâkût el-Hamevî, a.g.e. 20/25-27; İbn Hallikân, V, 238-243; İbn Kesîr, el-Bidâ'ye, Mısır, 1932, XII, 171; es-Suyûtî, a.g.e. s.413-414; İbn el-İmâd, a.g.e. IV, 5
- 11-es-Sem'ânî, a.g.e. II, 228; İbn el-Cevzî, a.g.e. Vefat 474; İbn el-İmâd, a.g.e. III, 346
- 12- İbn el-Cevzî, a.g.e. Vefat 476; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 125; İbn Tağrîberdî, a.g.e.V, 118; İbn el-İmâd, a.g.e. III, 354
- 13- İbn el-Cevzî, a.g.e. Vefat 500; İbn Hacer el-'Askalânî, Lisân el-Mizân, Haydarâbâd, 12331 H. V, 9-11; İbn el-İmâd, a.g.e. III, 412

- 14- İbn el-Cevzî, a.g.e. Vefat 500; İbn Hallikân, a.g.e. I, 309-310; es-Suyûtî, a.g.e. s.211
- 15- Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XVIII, 257-260; İbn el-Esîr, a.g.e. X, 396; es-Subkî, Tabakât eş-Şafi' iyye, Kahire, 1324, III, 80; İbn Tağrıberdî, a.g.e. V, 191
- 16- Yâkût el-Hamevî, a.g.e. IV, 46-48; İbn el-Cevzî, a.g.e. Vefat 496; İbn el-'Imâd, III, 403
- 17- es-Suyûtî, a.g.e. s.169
- 18- İbn el-Enbârî, Nuzhe el-Elibbâ', s.375; Yâkût el-Hamevî, a.g.e.XV, 66-75; İbn el-Kiftî, a.g.e. II, 306-307; es-Suyûtî, a.g.e. s. 351
- 19- Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XII, 275-276; İbn el-Kiftî, a.g.e. II, 235; es-Suyûtî, a.g.e. s. 331
- 20- Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XI, 59-61; es-Suyûtî, a.g.e. s.241
- 21- Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XII, 274; es-Suyûtî, a.g.e. s.326
- 22- Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XI, 192; es-Suyûtî, a.g.e. s.252
- 23- İbn Hallikân, a.g.e. III, 420; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 233
- 24- İbn el-Kiftî, a.g.e. II, 116-118; İbn Kesîr, a.g.e. XIII, 85; es-Suyûtî, a.g.e. s.281; İbn el-'Imâd, a.g.e. V, 67-69
- 25- İbn Hallikân, a.g.e. II, 321; ez-Zehebî, Tezkire el-Huffâz, Haydarâbâd , 1952, IV, 131-137; İbn Kesîr, a.g.e. XIII, 28-30; İbn el-Cezerî, Tabakât el-Kurrâ', Kahire, 1932, I, 375; İbn el-'Imâd, a.g.e. IV, 329-331
- 26- İbn el-Kiftî, a.g.e. II- 169-171; İbn Hallikân, a.g.e. II, 32; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 310; es-Suyûtî, a.g.e. s.301-302; İbn el-'Imâd, a.g.e. IV, 258-259
- 27- İbn Hallikân, a.g.e. II, 378; ez-Zehebî, a.g.e. IV, 107-109; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 254; İbn el-'Imâd, a.g.e. IV, 205-206
- 28- İbn Hallikân, a.g.e. IV, 254; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 219; es-Suyûtî, a.g.e. s.288
- 29- Bu konuda fazla bilgi için bkz. es-Semânî, a.g.e. III, 368; İbn el-Enbârî, Nüzhe el-Elibbâ', s.277; İbn el-Cevzî, Sayd el-Hâtır, Mısır (thz) s.147; İbn el-Cevzî, el-Muntazam, X, 118
- 30- Fazla bilgi için bkz. İbn el-Kiftî, a.g.e. III, 355; Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XIX, 206; İbn Hallikân, a.g.e. IV, 425-426
- 31- Bu eser 1867 de Leipzig, 1942 de de Kahire'de basılmıştır.
- 32- İbn Hallikân, a.g.e. IV, 424
- 33- Kaynaklarda değişik isimlerde geçmektedir. Bkz. İbn el-Enbârî, Nüzhe el-Elibbâ', s.277; Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XIX, 207; İbn Hallikân, a.g.e. IV, 424, 1875 de Leipzig ve 1936 da Şam'da neşredilmiştir.
- 34- Hicrî 1350 de Mısır'da neşredilmiştir.
- 35- İbn el-Enbârî, Nüzhe el-Elibbâ', s.277
- 36- et-Tenûhî, et-Tekmile'nin mukaddemesinde zikrediyor. Kaynaklarda bulamadım.
- 37- İbn el-Cevzî, a.g.e. X, 118; İbn Receb, a.g.e. I, 207; İbn el-'Imâd, a.g.e. IV, 127
- 38- es-Sem'ânî, a.g.e. III, 368; İbn el-Enbârî, Nüzhe el-Elibbâ', s.279; Yâkût el-Hamevî, a.g.e. XIX, 207; İbn Hallikân, a.g.e. IV, 426
- 39- İbn el-Esîr, el-Kâmil, Bcyrût, 1966, XI, 106; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 220; ez-Zehebî, a.g.e. IV, 1286; İbn Receb, a.g.e. 1207; İbn Tağrıberdî, a.g.e. V, 277
- 40- İbn el-Kiftî, a.g.e II, 348
- 41- Abdullah Dervîş, el-Ma'âcim el-'Arabiyye, Mısır, 1956, s.126
- 42- 'Abdulhamîd el-Hasen, el-Kavâid en-Nahviyye, Mısır, 1953, s.267

EL-CEVÂLIKÎ'NİN EL-MUHTASAR'DA..

- 43- İbn Kesîr, a.g.e XIII, 176
- 44- İbn el-Hâcib, el-Kâfiye, İstanbul, 1984, s.37
- 45- ez-Zemahşerî, el-Mu'fassa J P. Broch neşri, 1840, s.46
- 46- İbn el-Hâcib, a.g.e 67
- 47- İbn el-Enbârî, el-İnsâf, Mısır, 1961, s.550-551
- 48- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.551
- 49- ez-Zemahşerî, a.g.e. s. 109
- 50- Fazla bilgi için bkz. el-Câmî, Şerhu'l-Kâfiye, Hindistan, 1306 H. s.10, 15, 107, 190, 292
- 51- ez-Zemahşerî, a.g.e. s.4
- 52- İbn el-Hâcib, a.g.e. s.2
- 53- el-Cevâlikî, el-Muhtasar, Köprülü ktph (yzm) No: 1501, 1, a
- 54- el-Cevâlikî, a.g.e. v.3b, 4a
- 55- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.33
- 56- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 5a
- 57- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.44
- 58- a.g.e. el-Cevâlikî, v.23b
- 59- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.97
- 60- El-Cevâlikî, a.g.e. v. 22b, 23a
- 61- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.126-129
- 62- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 8b
- 63- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.160
- 64- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 10a
- 65- İbn el-Enbârî, a.g.e. s. 176
- 66- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 35a
- 67- İbn el-Enbârî, a.g.e. s. 250, 251
- 68- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 17b, 18a
- 69- İbn el-Enbârî, a.g.e. s.335-338
- 70- el-Cevâlikî, a.g.e. v.36b
- 71- İbn el-Enbârî, a.g.e. II, 597, 598
- 72- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 11a
- 73- İbn el-Enbârî, a.g.e. I, 366
- 74- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 9b; İbn el-Enbârî, a.g.e. I, 208, 209
- 75- el-Cevâlikî, a.g.e. v.19b; İbn el-Enbârî, a.g.e. I, 348
- 76- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 15a; el-Enbârî, a.g.e. II, 463
- 77- el-Cevâlikî, a.g.e. v.14a; Enbârî, a.g.e. II, 484
- 78- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 21a; Enbârî, a.g.e. II, 524
- 79- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 20b; Enbârî, a.g.e. II, 550, 551
- 80- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 21a; Enbârî, a.g.e. II, 557
- 81- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 22a; Enbârî, a.g.e. II, 602
- 82- İbn el-Enbârî, Nüzhetu'l-Elibbâ, s. 293
- 83- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 34b, 35a
- 84- İbn el-Enbârî, a.g.e. I, 278
- 85- et-Tayâlise "Taylesân"ın çoğulu olup Farsça kökenlidir. Arap olmayanlar an-

lamındaki bu kelime, sonradan Arapçalaşmıştır. Bkz. İbn Düreyd, Cemheretü'l-lüğa, Haydarâbâd, 1344, "Taylesân" Mad.; el-Cevherî, es-Sihâh, Mısır, 1956; el-Cevâlikî, el-Muarrab, aynı maadde

86- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 34b

87- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 24a, 24b

88- el-Cevâlikî, bu konuda Basra Dil Ekolü'nün görüşünü savunuyor. Kûfeliler ise, siyah ve beyazda "mâ ef alehû" kalıbının kullanılmasının caiz olduğunu ifade ederler. Bkz. İbn el-Enbârî, a.g.e. I, 148

89- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 24a, 24b

90- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 19b

91- el-Cevâlikî, bu konuda, Basra Dil Ekolü'nün görüşünü tasvip ediyor. Kûfelilere göre nekire isimle nüdbe caizdir. İbn el-Enbârî, a.g.e. I, 362

92- ele-Cevâlikî, a.g.e. v. 37b

93- Bu beyit, İbn Mervân en-Nahvî'ye aittir. Bkz. Sibeveyh, el-Kitab, Beyrut, 1967, I, 65; İbn Ya iş, Şerh el-Mufasssal, Mısır (thz), VIII, 19; İbn Hişâm, Evzah el-Mesâlik, Kahire, 1956, III, 45; el-Bağdâdî, el-Hızâne, Kahire, 1347-1351 H. , III, 18

94- Dîvân Cerîr, Beyrut, 1960, s. 367; Ebû Temmâm, Nakâiz Cerîr ve'l-Ahtal, Beyrut, 1922, III, 562; İbn Side, el-Muhassas, Beyrut, 1321 H. X, 100; İbn Ya iş, a.g.e. VIII, 18; el-Bağdâdî, a.g.e. IV, 142

95- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 37a

96- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 2b

97- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 2b

98- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 5a

99- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 38a

100- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 21b

101- Bilindiği gibi el-Cevâlikî, "el-Mu arrab" isimli meşhur eserinde Arapça'ya sonradan giren kelimeleri toplamıştır.

102- Bu kelimeler için bkz. el-Cevâlikî, a.g.e. v. 28a, 34b, 35b, 45a

103- Muhammed 231. ayet

104- Hâmişten metne ilave edilmiştir.

105- Bu beyit Arm b. Ebî Rebiâ'nındır. Bkz. Dîvân Amr b. Ebî Rebiâ, Beyrut, 1952, s. 121; el-Câhız, el-Mehâsın ve'l-Ezdâd, Kahire, 1324 H. , s. 223; İbn Cinnî, el-Hasâis, Kahire, 1952-1956, II, 362; Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, el-Ağâni, Beyrut, 1955-1960, I, 185; es-Suyûtî, Şerh Şevâhid el-Muğnî, Mısır, 1322 H. , s. 110

106- el-Cevâlikî, a.g.e. , v. 7b

107- İbrahim, 3. ayet

108- Bu beyit bir çok şaire nisbet edilmiştir. Sibeveyh'e göre şiir Enes b. el-Abbas'a aittir. Bkz. Sibeveyh a.g.e. I, 409; İbn Düreyd, a.g.e. , "R. A. K. " Maddesi; Ebû Ali el-Kâli, el-Emâlî, Mısır, (thz), III, 72; İbn Hişâm, a.g.e. , I, 287

109- Bu yebit er-Râ'î'nindir. Sibevey, a.g.e. , I, 414; İbn Manzûr, a.g.e. , "L. K.A. " maddesi; İbn Ya iş, a.g.e. II, 111; Şarh İbn Akil, Kahire, 1962, I, 404; İbn Hişâm, a.g.e. , I, 282; Şarh el-Eşmûnî, Mısır, 1955, I, 152

110- el-Cevâlikî, a.g.e., v. 11a, 11b

- 111- "Bursun" parmak ve pençe anlamındadır. Bkz. el-Ezherî, Tehzîbu'l-Luğa, Mısır, 1964-1967; el-Cevherî, es-Sihâh, Mısır, 1956; İbn Manzûr, a.g.e. ; ez-Zebîdî, a.g.e. "B. R. S. N. " maddesi.
- 112- "Kımatr" kısa adam demektir. Bkz. el-Cevherî, a.g.e. ; İbn Manzûr, a.g.e. ; el-Firûzâbâdî, el-Kâmûs, Mısır, 1913; ez-Zebîdî; a.g.e.; el-Cevâlikî, el-Mu'arrab, (K. M. T. R) maddesi.
- 113- Divân Züheyr, Beyrut, 1960, s. 51; İbn Dureyd, a.g.e. "Ş. Z. Z. " maddesi; ez-Zeccâcî, el-Cümel, Paris, 1957, s. 182; İbn eş-Şecerî, el-Emâlî, Haydarâbâd, 1349 H. , II, 80; es-Sekkâkî, Miftâh el- Ulûm, Mısır, 1937; s. 253
- 114- Divân el-Ferazdak, Beyrut, 1960, I, 384; Sibeveyh, a.g.e. , I, 395; ez-Zeccâcî, a.g.e. , s. 185; Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, a.g.e. , XXI, 407; İbn Manzûr, a.g.e. "C. L. S. " maddesi.
- 115- el-Cevâlikî, a.g.e. , v. 19b
- 116- Bu beyit er-Rebî b. Zab'a nisbet edilmektedir. Bkz. el-Buhturî, el-Hamâse, Mısır, 1929, s. 322; el-Murtazâ, el-Emâlî, Mısır, 1954, I, 255; İbn es-Sîd el-Batalyûsî, el-İktizâb, Beyrut, 1955-1960, s. 369; İbn el-Enbârî, Esrâr el-Arabiyye, Şam, 1957, s. 135; el-Bağdâdî, Hizânetü'l-Edeb, Kahire, 1347-1351 H. , III, 307
- 117- el-Cevâlikî, a.g.e. , v. 9b
- 118- Sibeveyh, a.g.e. , I, 569; es-Seyyid Ahmed Sakr, Şerh Dîvân A'lkame, Kahire, 1935, s. 58; el-Müberraîd, el-Muktazab, Kahire, 1382-1386 H. , III, 290; Ebu'l Ferec el-İsbahânî, a.g.e. , XXI, 228; el-Mufazzal b. Muhamed ez-Zabî, Dîvan el-Mufazzaliyyât, Beyrut, 1920, s. 786
- 119- el-Cevâlikî, a.g.e. , v. 14a
- 120- Bu iki beyit 'Ubeydullah b. Kays'a aittir. Bkz. Dîvân 'Ubeydullah b. Kays, Beyrut, 1958, s. 66; Şibeveyh, a.g.e. , I, 555; İbn Dureyd, a.g.e. ve el-Ezherî, a.g.e. "E. N. N. " maddesi; ez-Zemahşerî, el-Mufasssal, a.g.e. s. 139; İbn eş-Şecerî, a.g.e. , I, 322
- 121- ele-Cevâlikî, a.g.e. v. 10a
- 122- Divân el-Kutâmî, Beyrut, 1960 , s. 31; Şibeveyh, a.g.e. I, 387; el-Muberrid, a.g.e. IV, 94; ez-Zeccâcî, a.g.e. s. 59; ele-Hatîb el-Kazvîni, el-İzâh, Kahire, 1949-1950, II, 137
- 123- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 9b
- 124- Bu beyitin şâirini tesbit edemedim. Bkz. Sibeveyh, a.g.e. I, 459; el-Muberrid, el-Kâmil, Kahire, 1956, III, 39; İbn Mâlik, Şevâhid et-Tavzîh, Kahire, 1957, s. 55; el-Eşmûnî, eş-Şerh 'alâ Elfiyye b. Mâlik, Mısır, 1939-1946, IV, 536; İbn Ya'îş, a.g.e. III, 78
- 125- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 15a
- 126- Bir çok kaynakta beytin kâili belirtilmemiştir. Bkz. el-Muberrid, el-Muktazab, IV, 242; İbn Dureyd, a.g.e. "A. L. L. H. " maddesi; İbn Sîde, a.g.e. I, 137; İbn aş-Şecerî, a.g.e. II, 103; Bazı eserlerde beyt, Umeyye b. Ebî es-Salt'a, diğerlerinde ise Ebû Hırâş el-Huzeliyye nisbet edilir. Bkz. İbn 'Akîl, eş-Şerh 'Alâ Elifiyye İbn Mâlik, Kahire, 1962, II, 209; İbn el-Enbarî, a.g.e. I, 341; İbn el-Enbârî, Esrâr el-Arabiyye, s. 232; İbn Manzûr, a.g.e. "A. L. H. " maddesi; İbn hişâm, Evzâh el-Mesâlik, III, 84
- 127- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 18a
- 128- Bakara, 35.âyet
- 129- Divân Ömer b. Ebî Rebîa', s. 361; Sibeveyh, a.g.e. I, 457; el-Muberrid, el-Kâmil, I, 322; İbn Cinnî, el-Hasâis, Kahire, 1952-1956, I, 322; İbn Ya'îş a.g.e. III, 76

- 130- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 15b
- 131- Dîvân İbn Kays, s.121; el-Müberrid, el-Kâmil, II, 257; el-Marsîfî, Rağbe el-Âmil, 1927-1930, II, 10
- 132- Dîvân Şi'r Zi'r-Rumme, s. 1; İbn Cinnî, a.g.e. I, 29; el-Mufazzal b. ez-Zabbî, a.g.e. s. 336; İbn Raşîk el-Kayravânî, Mısır, 1955; el-Umde, II, 20; el-Kuraşî, Cemhere Eş ar el-Arab, Beyrut, 1963, s. 338
- 133- En am, 143.ayet
- 134- Yunus, 59.ayet
- 135- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 47b
- 136- Mâide, 55.ayet
- 137- Sibeveyh, a.g.e. I, 559; el-Müberrid, el-Kâmil, I, 196; ez-Zeccâcî, a.g.e. s. 209; Ebu Ali el-Kâlî, a.g.e. I, 72; er-Râğîb el-İsbahânî, Muhâzarât el-Üdebâ, Beyrut, 1961, III, 195
- 138- el-Cevâlikî, a.g.e., v. 25b
- 139- Şiir, çeşitli şairlere nisbet edilmiştir: Sibeveyh'e göre, şair el-Ahtal'dır. Bkz. Sibeveyh, a.g.e. I, 497; bazı kaynaklarda ise şiir, el-Mütevekkil el-Leysî veya Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye aittir. Bkz. el-Buhterî, a.g.e. s. 173; İbn Abd Rabbih, el-İkd el-Ferîd, Kahire, 1948-1953, II, 311; el-Âmidî, el-Mu'telif ve'l-Muhtelif, Kahire, 961, s. 273; Dîvân Ebi'l-Esved ed-Düelî, Bağdad, 1963, s. 130; İbn Hişâm, Şerh Katr en-Nedâ, Mısır, 1963, s. 77
- 140- Tâhâ, 61.ayet
- 141- ele-Cevâlikî, a.g.e. v. 21a
- 142- Hacc, 1. âyet
- 143- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 16b
- 144- Nâzi at, 42. ayet
- 145- Dehr, 1. ayet
- 146- Beyit, Zeyd el-Hayl'e aittir. Bkz. el-Müberrid, a.g.e. I, 44; İbn Cinnî, a.g.e. II, 463; İbn eş-Şecerî, a.g.e. I, 108; İbn el-Enbârî, Esrar al-Arabiyye, s. 385; İbn Ya'ış, a.g.e. VIII, 152
- 147- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 48b
- 148- Bakara, 10. ayet
- 149- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 49a
- 150- Şûrâ, 11. ayet
- 151- Dîvân Ru'be b. el- Accâc, Leibzig, 1903, s. 106; el-Müberrid, a.g.e. I, 105; İbn Sinân el-Hafâcî, Sırr el-Fesâha, Kahire, 1953, s. 58; İbn Manzûr, a.g.e. ve ez-Zebîdî, a.g.e. "M. K. K. " maddesi
- 152- el-Cevâlikî, a.g.e. v. 37b

ملخص البحث

خطة ومصادر الجواليقي في المختصر

تنقسم هذه المقالة الى اربعة فصول :

- الفصل الاول ، ويحتوي على :

١- اسم الجواليقي ، وكنيته ، ولقبه ، وولادته .

٢- أساتذته ، وتلاميذه .

٣- كتبه ، ووفاته .

- الفصل الثاني ، ويحتوي على : نظرة سريعة الى المفصل للزمخشري ، والكافية

لابن الحاجب .

- الفصل الثالث ، ويحتوي على خطة الجواليقي التي تشمل :

١- منزلة المختصر ، وخصائصه .

٢- المدرسة النحوية التي ينتسب اليها الجواليقي .

٣- أسلوبه .

- الفصل الرابع ، مصادر الجواليقي ، ويحتوي على :

١- الأشعار التي استشهد بها الجواليقي في كتابه هذا .

٢- الآيات القرآنية التي ذكرها الجواليقي كشواهد نحوية .

الاستاذ المساعد

د . محرم چلبی